

УДК 930.2: [82-94:627.8.05-051 (477.64)]:141.319.8

**«"Інший" у спогадах робітників-дніпробудівців,
1920-і – перша половина 1930-х рр.»**

Клименко О. М.

Статтю присвячено аналізу образу «іншого» у спогадах дніпробудівців 1920-х – 1930-х рр. Зроблено спробу продемонструвати як населення «вчилось» говорити про «соціалістичне будівництво» «правильно», «по-більшовицьки». На основі спогадів робітників про будівництво Дніпрогесу розглянуто особливості «пригадування» основних характеристик різних типів цього образу, зокрема, іноземців та «шкідницьких елементів».

Ключові слова: Дніпрогес, іноземці, «інший», «соціалістичне будівництво», «шкідницькі елементи».

Перші десятиліття існування СРСР насичені різноманітними більшовицькими проектами, завданням яких було «виховання» «нової людини» (пролетар, що походив з бідної сім'ї, у 1917 році підтримав більшовиків, а потім брав активну участь у «соціалістичному будівництві»). «Нова людина» мала «навчитись» беззаперечно вірити в комуністичні ідеали й правильність обраного більшовиками курсу, а також говорити і пам'ятати минуле «як треба». Одним з інструментів «виховання» «нової людини» було конструювання образу «іншого»: іноземець, «шкідницький елемент», куркуль, той, що мав девіантні форми поведінки (алкоголізм, проституція) тощо.

У статті образ «іншого» буде реконструйовано по матеріалах стенограм «вечорів спогадів» (1933 р.), що були присвячені «пригадуванню» будівництва промислового гіганта першої п'ятирічки – Дніпрогесу. Відповідно ми маємо справу з досить цікавим і водночас складним джерелом. Адже «вечори спогадів» були одним зі способів «збирання» споминів для написання історії фабрик та заводів – кампанії, що проводилась централізовано на всій території СРСР у 1930-х рр. Розповіді робітників, які лунали на «вечорах спогадів»,

мали бути представлені «правильно», з використанням певної формалізованої мови – «по-більшовицьки».

Що означало говорити «по-більшовицьки» охарактеризував Стівен Коткін у своєму дослідженні, що присвячене історії будівництва Магнітогорська у 1930-х рр. [11; с. 198-237] Також питання мови піднімається у роботі Олени Стяжкіної, яка зазначає, що «Слова відігравали вирішальну роль у встановленні контакту із владою: люди намагалися говорити з владою її мовою, тією, яку влада транслювала через виступи на з'їздах, через газети і радіо» [7; с. 13]. Тема ж радянських мемуарів є центральною у роботах Йохена Геллбека [9; 10] Питання образів «інших» та «чужих» у радянському суспільстві представлено у дослідженні Шейли Фіцпатрік, яка характеризує їх звертаючись до поняття «класів» та їх винайдення [8]. Конкретно темі «колишніх» присвячена робота Тетяни Смирнової [6]. Оскільки у статті мова йтиме про спогади робітників Дніпрогесу, то варто зазначити, що питання будівництва гідроелектростанції висвітлене у роботі Енн Расвейллер [12], а тема участі іноземців, що працювали на Дніпробуді, представлена у розвідках Олексія Ігнатуши [2, 3].

Спогади робітників, присвячені питанню «соціалістичного будівництва», яскраво демонструють як «нова людина» «вчилась» говорити «правильно», зокрема, і про «інших» в радянському суспільстві. Спогади дніпробудівців дозволять виокремити кілька найбільш чітких типів цього образу та продемонструвати його особливості, що були характерні лише на певних теренах. Тож завданням цієї статті є охарактеризувати образ «іншого» у спогадах робітників-дніпробудівців кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр.

Іноземець як «інший»

Розгляд питання, хто такий «інший» і як його сприймали у радянському суспільстві варто розпочати з образу іноземця як «іншого», адже серед робітників, що працювали на будівництві Дніпрогесу, їх була значна кількість (американці, німці, поляки, чехи та інші). Тому у спогадах робітників згадки про них, звичайно ж, час від часу виринають. Крім того, іноземців чітко позиціонують, як «інших», а точніше кажучи, навіть як «чужих». Причин цьому було декілька. Передовсім – це їхнє походження: більшість з них у радянському суспільстві сприймалася як представники «капіталістичного Заходу».

Навіть попри всі їхні спроби інтегруватися (відвідання зборів колективу, різноманітних лекцій, навчання на курсах), вони все одно не могли стати «своїми».

Наступною причиною негативного ставлення робітників до іноземців може видатись своєрідна «ворожість» місцевих до іноземців, тому що ті, мовляв, не розуміли, критикували методи «соціалістичного будівництва» і ставились до радянських робітників зневажливо. Як приклад, знаходимо у спогадах робітників такі згадки: «Американцы смотрели на нас как на дикарей...» [4, арк. 109]; «Они смотрели на СССР, как на какую-нибудь Африку или Австралию и обращались с нами как с чернокожими, которым ничего нельзя доверить. Мы должны были доказать своей работой, что создавшейся у них впечатление неверное» [4, арк. 167]. У цих уривках, варто звернути увагу на надзвичайну «заштампованість» фраз: особливо колоритно виглядає звернення до американської історії. Звичайно ж, пересічний радянський робітник, та навіть інженер, міг так сказати лише якщо він це вже чув на зборах, курсах, по радіо чи прочитав у «правильній» літературі, пресі тощо. Тобто сприйняття іноземців як «чужих» відбувалось внаслідок дії тогочасної радянської пропаганди, в якій говорилось, що країни Заходу – це ворожий до пролетарів світ, це світ «капіталістів» та «пригноблювачів».

Розповідаючи свої спогади, робітники прагнули продемонструвати, як їм вдавалось спростовувати твердження іноземців стосовно радянських методів роботи. Наприклад, один з місцевих робітників-інженерів згадуючи про методи буріння свердловин, говорив, що іноземці протестували проти ідей місцевих: «Американцы говорили, что русские – это варвары, дай им хороший инструмент, так они пользоваться все равно им не умеют...[...] Когда американцы увидели, что они были не правы, так они говорят: "Ну, что ж Вы здесь хозяева. Коли бы я так поступил у своего хозяина, то меня уволили бы, но теперь когда я возвращусь, я сделаю тоже самое, я применю этот опыт"» [4, арк. 63-64]. Подібна риторика неодноразово виринає у текстах: мовляв, спочатку, іноземці не вірять у «соціалістичне будівництво», а потім сприймають його з захватом, оскільки вражені самовіддачею людей та досягнутими успіхами. Також автори спогадів часом висловлюють переконання, що учні (тобто місцеві) в багато чому перевершили своїх вчителів (іноземців) [4, арк. 59]. У такий спо-

сіб робітники демонстрували свою віру у власну державу, її вищість над країнами Заходу та виявляли лояльність до влади. Власне, наведені вище уривки зі спогадів, демонструють, що означало говорити і писати «по-більшовицьки»: яскраво забарвлена лексика і водночас формалізована мова, що дуже насичена тогочасними ідеологічними штампами, а також наявні акценти авторів на їхніх відданості державі та вірі в світле майбутнє, яке можливе лише в світі пролетаріату.

Наступними чинниками, які віддаляли іноземців від місцевих, були краще матеріальне забезпечення та побутові умови (наприклад, жили не в бараках, а на квартирах). Також на перепоні ставав мовний бар'єр: «Не зная англійського языка, при разговорах с американцами приходилось угадывать по выражению лица, что создавало, конечно неудобство в работе, а при наших темпах, планах, сроках – создавало нервную обстановку и поэтому приходилось избегать решений трудных вопросов с ними» [4, арк. 53].

Проте аналізуючи образ іноземця як «іншого» не все є так однозначно. Насправді можна виділити два типи того, яким було сприйняття іноземців. Перший, іноземець як чужий, вже наведений вище. Наступний – це іноземець як друг. Такими, зокрема, представлені чехи. У спогадах знаходимо згадки про тих, які працювали над монтажем мосту [4, арк. 155]. Розповіді про цю групу чехів схожі на розповіді про друзів. Причин цьому кілька. По-перше, вони не були з країни «капіталістичного Заходу». Відповідно, це автоматично виключало їх з категорії «чужих». По-друге, більшість з них могли бути звичайними робітниками, а не інженерами, як у випадку з американцями. Відповідно вони поставали передовсім як пролетарі. По-третє, не було мовних перепон, що звичайно, полегшувало їм життя навіть просто на побутовому рівні. Внаслідок всіх цих обставин, чехи мали змогу легше і швидше пристосуватись до життя в СРСР і навіть певним чином стати «своїми». Як підтвердження цьому маємо згадки про те, що серед чехів були члени компартії, які виступали на різноманітних місцевих зібраннях, а також організовували політичні гуртки для інших чехів [4, арк. 155].

Такий позитивний образ обумовлений ще й тим, що вони прийняли «правила» за якими жили робітники в СРСР: працювати понаднормово і виконувати роботу достроково (наприклад, зобов'язались завершити монтування мосту на місяць раніше, ніж за планом, що

вони і зробили, і як результат, були премійовані [4, арк. 155]). По суті, це означало, що чехи брали участь у «соціалістичних змаганнях» і, на відміну від тих же американців, з самого початку вірили в «соціалістичне будівництво» (або ж намагались справити таке враження).

Крім того, окрім роботи вони також проводили вільний час разом з місцевими, зокрема, є згадка про організацію спільних ігор у футбол [4, арк. 155]. У даному випадку не має значення як часто це відбувалось і скільки людей брало участь. Цей момент важливий тим, що він демонструє, що часом «інші» все ж таки могли успішно влитись у колектив.

Проте варто відзначити, що попри доброзичливі згадки про деяких іноземців, про них говорили все одно як про «інших», і ті лише на певний час могли відчувати себе «своїми» у радянському суспільстві: допоки вони працювали на будівництві і не йшли всупереч системи. Таке сприйняття іноземців зумовлене більшовицькою політикою, яка впливала на те, як сприймали робітників з різних країн і, відповідно, як про них говорили.

«Шкідницький елемент» як «інший»

Якщо іноземці здебільшого чітко виділялись серед населення СРСР, то наступна група, яка належала до категорії «інших» у радянському суспільстві, була не такою сталою і до неї в будь-який момент міг потрапити ледь чи не кожен робітник. Йдеться про «шкідницькі елементи». Ким же вони були? І чи справді вони були, чи це був черговий штучний більшовицький конструкт?

У спогадах Бориса Вейде, який брав участь у будівництві Дніпрогесу і чий мемуари були опубліковані у 2012 р., знаходимо уривок, де він чітко поділяє на дві групи тих, хто перебував на будівництві: «Наехало много народу: бывшие заключенные, бандиты, петлюровцы, воры всех мастей, бывшие белые офицеры, контрабандисты, священники, спекулянты, кулаки, каратели, сектанты, участники мятежей, аристократы и пр. Но больше всего было обыкновенных людей, простых, непрехотливых, стойких» [1, с. 47]. Як бачимо, у першій частині цитати він хоч і не називає їх «шкідницькими елементами», але по суті перелічує всіх, кого він вважав «іншими» в радянському суспільстві і які могли завдати шкоди, завадити «соціалістичному будівництву». У споминах, що розказані на «вечорах спогадів» немає такого великого переліку, як у Вейде, тут серед «шкідницьких

елементів» можна виділити три категорії: ті, хто напряду «ставав на заваді» успішному «соціалістичному будівництві»; ті, хто неумисно «заважав»; «махновці».

У першу групу можна віднести «злісних прогульщиків» та «псевдо ударників». Як згадує робітниця Доліна, про них активно писали в «Пролетарі Дніпробуду», оскільки під час монтажних робіт працювала виїзна редакція [4, арк. 168]. У повідомленнях, які публікувались, поіменно вказувалось, хто є винуватцем тих чи інших затримок, а точніше кажучи, ці повідомлення за формою були як звернення, наприклад: «Механик Рамковский, вы задержали соединение на 6 часов» [4, арк. 168]. Завданням таких звернень було спонукати конкретного робітника «виправитись» і працювати краще, як ударники. Доліна розповідала, що ці листівки випускали по кілька разів на день і вони швидко поширювались «буквально до станка»: «Запоздал машинист, не справился с работой десятник и уже о нем пишут, уже он фигурирует на странице прессы, а газету несут к нему» [4, арк. 168]. Якщо цих листівок дійсно було багато, то постає питання, як кілька людей з редакції так швидко дізнавались про «помилки» всіх робітників? Досить вірогідним видається, що була налагоджена система доносів. Франсуа-Ксав'є Нерар виділяє кілька причин, чому населення робило доноси один на одного: щоб зводити рахунки, захистити себе, захистити свої права [5, с. 292-301]. Проте ці причини більш характерні для періоду Великого терору. У даному випадку – це доноси, які писались з «виховною» метою, щоб «навчити» робітників працювати. І ті, хто їх писав, вірогідно, справді вірив у цю необхідність, ба навіть, вважав своїм обов'язком так робити.

Передовсім ці доноси стосувались тих, хто шкодив «соціалістичному будівництву» шляхом затримок робіт і невиконання планів, здійснюючи крадіжки, псувавши техніку тощо. Те, що виявлення та покарання «шкідницьких елементів» сприймалось у радянському суспільстві як обов'язок, можемо побачити на такому прикладі. Зокрема спогади робітниці Чернявської, яка працювала в ідальні для інженерно-технічних робітників, повністю присвячені саме цьому питанню: «Там попадались повара хорошие и плохие, были среди них настоящие вредители, например Луговенко. Я с ним вместе работала возле плиты, когда он сыпал песок, грязь, стекла в пищу. Раскрыла это дело повараха Цислячка» [4, арк. 149]; «Затем был та-

кої случай – завербовали в Москві декількох поварів. Вони хотіли показати себе дуже хорошими, але таскали муку, сало, жири і т.д.» [4, арк. 149]. «Очень много вредителей было на фабрике-кухне, они срывали общественное питание» [4, арк. 149]. Ці уривки демонструють, що оточення навколо себе робітниця поділяла на дві категорії: хороші (тобто «нові радянські люди», які працюють на благо держави) і погані (тобто «шкідницькі елементи», які заважають будувати ідеальну державу і щасливе майбутнє). Варто також відзначити, як вона наголошує на тому, що попри всі дії «шкідницьких елементів» їх було викрито. Крім того, поняття «шкідницькі елементи» не виступає як щось абстрактне: навпаки ж, чітко вказуються прізвища цих людей. З одного боку, це очевидно, адже робітниця розповідала про людей, з якими була особисто знайома. Проте це характерно не лише для цих спогадів.

У споминах інших робітників також чітко вказуються імена «шкідницьких елементів». Одне з можливих пояснень цього віднаходимо у спогадах дніпробудівців: справа в тому, що оформлювались спеціальні дошки з фотографіями кращих ударників та «злісних прогульщиків» й їхніми характеристиками [4, арк. 153]. Ймовірно туди вписували також «псевдо ударників» і крадіїв. Крім того, їхні імена також могли згадуватись у публікаціях в пресі. У такий спосіб справи «шкідницьких елементів» набували швидкого розголосу. Це теж був один з методів «виховання» робітників: як наслідок, «передовиків» і «шкідницькі елементи» знали в обличчя, а їхні імена були на слуху. І в результаті цього перші мали би старатись працювати ще краще, щоб виправдати своє визнання, а другі – під впливом тиску свого колективу виправити свої «помилки».

Другою групою в категорії «шкідницьких елементів» були ті, хто «неумисно» зривав темпи «соціалістичного будівництва». Сюди могли зарахувати, наприклад, якщо керівник бригади ніби-то не міг, дисциплінувати своїх робітників. У спогадах знаходимо таку історію про одного чоловіка: «Наш ж.д. мастер Шкуро работал по 24 часа на путях, он всю душу отдавал производству, но он ослабил дисциплину в своих подчиненных, и в одно прекрасное время его пропустили в газете в отношении того, что надо следить за путями. Нужно сказать, что на тов. Шкуро это настолько повлияло, что он в то время растерялся. Если бы это был другой человек, то он плевательски относился

бы к этому, но поскольку Шкуро болел за производство и вдруг попал в газету, то пришлось в последствии парторганизации поднимать его дух и чуть ли не оправдывать. Парторганизация подняла его дух, но в то же время сказала, что бы он поднял дисциплину среди своих подчиненных. И он это сделал» [4, арк. 156]. Як наслідок, може здатись, що кожен в суспільстві перебував під контролем. Проте в даному випадку це не контроль, що здійснювався «згори», це слідкування один за одним, за кожним в колективі спостерігав, пильнував хтось інший. Цікавим також виглядає твердження про те, що парторганізація «підняла його дух». Що ж це могло означати? Ймовірно, відбулись якісь збори, де обговорювався цей випадок, і було прийняте рішення дати час на виправлення ситуації – стабілізації дисципліни. Робити таке припущення дозволяє останнє речення з тієї цитати. Воно є також дуже показовим, адже у такий спосіб демонструється «ефективність» радянських методів «виховання»: в результаті публічного обговорення недоліків роботи конкретного робітника він «виправився» і став активно брати участь у «соціалістичному будівництві».

Власне ставлення до публічної критики роботи висловлює у своїх спогадах робітниця Доліна: «Интересно отметить и то обстоятельство, что во всей нашей критике в газете, на собрании, на производственных совещаниях не допускались элементы личных счетов или склоки. Очень много ругались, критиковали друг друга, но только для того, чтобы улучшить постановку дела. Дрались по-большевистски» [4, арк. 168]. Як свідчить це й уривок, її ставлення передбачувано «правильне»: цілковита підтримка боротьби «по-більшовицьки», а відповідно й влади. Проте викликає певний сумнів її твердження про те, що критика ніколи не мала ніякого підґрунтя особистого ставлення. Звичайно, частина робітників під впливом пропаганди та ідеології дійсно вірила в необхідність публічного вказування на помилки («И замечательно было то, что подмечали друг у друга недостатки» [4, арк. 143]), проте в будь-якому колективі могли знайтись і ті, хто міг би використати це на свою користь. Хоча, звичайно ж, у споминах, розказаних «на «вечорах спогадів» певною формалізованою мовою, «по-більшовицьки», такі моменти не мали б звучати.

Ще однією категорією «шкідницьких елементів» на будівництві Дніпрогесу були «махновці». Ймовірно, так називали тих робітників,

що прийшли на будівництво з території, де у 1918-1921 рр. діяв махновський рух. Щоб детальніше розглянути це питання, звернемося до розповіді дніпробудівця на прізвище Жидовченко: «Я работал на бетонном заводе, десятником. У меня была там одна бригада, кажется, человек 25 или 30. Это были чистые махновцы. Ну такие махновские настроения, что прямо дальше некуда, здешние вознесеновские доходило до того, что грозились: "Мы тебя уьем, мы тебя зарежем". Это потому, что я установил там строгую дисциплину, я им сказал: "Товарищи, пускай, я сегодня плохой, но после этого вы будете меня хвалить и сами научитесь так работать впоследствии". И действительно, так и получилось, что с моей бригады теперь все на довольно больших местах. Многие окончили разные курсы. Многие показали хорошие высокие образцы работы и научились производственной дисциплине» [4, арк. 129]. Тож поняття «махновці» використовували для означення певного типу поведінки: протизаконні чи кримінальні дії. Крім того, у зазначеній цитаті дуже помітними є стереотипи про те, хто такі «махновці» і штампи, як про них говорити: «справжні махновці», «махновські настрої». Проте останні три речення демонструють вже типову картинку, яку ми бачили в інших спогадах: в кінцевому результаті цих «робітників-махновців» все ж таки вдалось «перевиховати» і зробити з них «нових радянських людей». Це своєрідна характеристика говоріння «по-більшовицьки»: спочатку «інший» представлений як «шкідницький елемент», проте завдяки наполегливості колективу його поведінка стає «правильною».

Підсумовуючи, варто нагадати, що образ «іншого» у спогадах дніпробудівців, що прозвучали на «вечорі спогадів», постає у кількох категоріях: це зокрема, іноземці та «шкідницькі елементи». Образ іноземця як «іншого» використовувався владою як інструмент «виховання» «нової людини» для того, щоб вона «навчилась» вірити в «соціалістичне будівництво», СРСР і його переваги над «капіталістичним світом». А розгляд «шкідницького елемента» як «іншого» демонструє, що цей образ був передовсім штучним конструктом більшовиків, своєрідним методом побудови «нового суспільства», де всі помилки та невдачі «соціалістичного будівництва» можна пояснити «підступними діями» внутрішнього ворога. Дана стаття – це своєрідний початок для подальших досліджень образу «іншого» у спогадах робітників, адже залишаються відкритими питання про те,

як сприймали у радянському суспільстві, наприклад, «колишніх», священників, куркулів чи ти, хто має девіантні форми поведінки. У спогадах робітників також є згадки про них, і вони потребують глибокого аналізу, що можливо реалізувати вже в наступних розвідках.

Примітки

1. *Вейде Б.* Записки будівельника (1908-1935) / Упорядник Н.Швайба. – К., 2012. – 140 с.
2. *Ігнатуша О.О.* Американська консультація на Дніпробуді 1927-1933 рр. [Текст] / О.О.Ігнатуша // Історичні та політологічні дослідження: Науковий журнал. – Донецьк. - 2007. - №3-4. – С. 161-165.
3. *Ігнатуша О.О.* Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20-30-ті роки ХХ ст.): дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Ігнатуша Олександрович; Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. – Запоріжжя, 2012. – 267 арк.
4. Державний архів Запорізької області. – Ф. 995. – Оп. 28. – Спр. 44. – 169 арк.
5. *Нерар Ф.-К.* Пять процентов правды. Разоблачение и доноительство в сталинском СССР (1928-1941). / Ф.-К. Нерар; [пер. с фр. Е. И. Балаховской]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – 398 с.
6. *Смирнова Т.М.* «Бывшие люди» Советской России. Стратегии выживания и пути интеграции. 1917-1936 годы. М.: Издательский дом «Мир истории», 2003.– 296 с.
7. *Стяжкіна О.В.* Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. – 295 с.
8. *Фицпатрик Ш.* Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) : Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 375 с.
9. *Hellbeck J.* Fashioning the Stalinist soul. The diary of Stepan Podlubnyi, 1931–1939 / *Hellbeck J.* Revolution on my mind: writing a diary under Stalin. – Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press, 2006. – P. 77–115.
10. *Hellbeck J.* Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts // *Russian Review.* – Vol. 60, №3 (Jul., 2001). – P. 340–359.

11. Kotkin S. Magnetic mountain: Stalinism as a civilization. – Berkeley University of California Press, 1995. – 728 p.
12. Rasweiler Anne D. The generation of the power: the history of Dneprostoi. – New York: Oxford University Press, 1988. – 247 p.

Клименко О.М. «Другой» у воспоминаниях рабочих-днепробудовцев, 1920-е - первая половина 1930-х гг.»

Статья посвящена анализу образа «другого» у воспоминаниях днепробудовцев 1920-х - 1930-х гг. Сделана попытка продемонстрировать как население «училось» говорить о «социалистическом строительстве» «правильно», «по-большевистски». На основе воспоминаний рабочих о строительстве Днепрогэса рассмотрены особенности «припоминания» основных характеристик различных типов этого образа, в частности, иностранцев и «вредительских элементов».

Ключевые слова: Днепрогэс, иностранцы, «другой», «социалистическое строительство», «вредительские элементы».

Klymenko O. ««Other» in the memoirs of DniproHES workers, 1920s - the first half of the 1930s»

The purpose of the article is to analyze the image of the «other» in the memoirs of DniproHES workers 1920s - 1930s. The article shows how people in the USSR «learnt» to speak about «building of socialism» «correctly», «like a Bolshevik». Basing on the reminiscences of workers about the building of DniproHES, the features of «remembrance» of the different types of «other», including foreigners and «subversive elements», were examined.

Keywords: DniproHES, foreigners, «other», «building of socialism», «subversive elements».